

DOSLOV

1941a-cz

Kniha, kterou jste právě přečetli, vyšla v prvním anglickém vydání z roku 1941 pod názvem *Escape from Freedom* (Útěk ze svobody). Oba tituly nejsou ovšem ve skutečnosti natolik protichůdné, jak by se mohlo na první pohled zdát. Frommova kniha, laděná především psychologicky, se dotýká jak strachu ze svobody, tak i útěku před ní.

Autor sám charakterizuje svou knihu jako součást obsáhlého bádání, které se snažil prakticky aplikovat na současný politický vývoj ve 40. letech – expanzi nacismu – ohrožujícího zdaleka ne ovšem poprvé ani naposled svobodu moderního člověka. Tento jistý chvat, zcela pochopitelný a pro snahu aktuálně pomoci v tomto případě i omluvitelný, se ovšem na díle projevuje. Kniha je především dílem psychologickým a z tohoto zorného úhlu je třeba se na ni dívat. Její velký a nesporný klad spočívá v tom, že autor přizval k sympoziu o problémech etických a sociologických i někdy až příliš okatě odstavovanou Popelku psychologického spoluzdůvodnění etických a sociologických norem chování. Někdy mi však připadá – abych ještě chvíli u svého přímeru zůstal – že z Popelčiny do královské role postavená psychologie utíká oprávněně před půlnocí před plným odhalením.

K neoddiskutovatelným přínosům dosud často neoprávněně přezíraného podílu psychologie platí Frommův vynikající odborně fundovaný rozbor skutečné svobody jedince, strachu z ní i útěkem před ní, ale i – což je po mém soudu ze všeho nejobjevnější – procesu nahrazování jednoho úniku z nesvobody pádem do nesvobody jiné. Stejně tak přínosné je i dynamické chápání svobody proti omezujícímu pojmání statickému, nebo objev prokazatelné spojitosti charakteru a myšlení, vyvracející dosavadní konvenční názor, že myšlení je výlučně intelektuální proces, nezávislý na psychologické struktuře osobnosti. Platí to například i pro jednotlivé pojmy jako láska, spravedlnost, rovnost a oběť. Fromm obohacuje nejen psychologii, ale i etiku a sociologii o přínosné rozlišení svobody negativní (svobody od něčeho, *freedom from...*) od svobody kladné (svobodné rozhodování se k něčemu, *freedom for...*) Svou teorii konfrontuje s jinými psychologizujícími, sociologizujícími a ekonomizujícími teoriemi. V tom vidím další podstatný přínos, protože těch prvních, psychologizujících teorií je nám dnes nadmíru třeba.

Autor prokazuje svou teorii o negativní i pozitivní svobodě i o strachu z ní a útěku před ní na několika výrazných obdobích novověkých dějin: období reformace (převážně luterské a kalvínské) a období nacismu. I když psychologii jejich vzniku a rozšíření by neměl žádný psycholog a filosof ani sociolog a politik znevážlivě pominout, má i své nedostatky. Je jistě velkým přínosem obnažit beze všech omezujících tabu psychologické kořeny

zmíněných období, není je však možno absolutizovat a vidět v nich kořeny jediné. Vysvětlovat osobnost a dílo Luthera, Kalvína stejně jako Hitlera převážně jen jako důsledek jejich osobnosti, především masochistické, sadomasochistické a destruktivistické deviace, nám nemůže dát jejich úplný a tedy i maximálně pravdivý obraz. Stejně tak je neúplně vysvětlovat si jen takto růst jejich hnutí a individuální společenský profil jejich přívrženců. Psychologický rozbor, s nímž Fromm ve své knize přichází, je ovšem pro poznání těchto osobností i hnutí, i profilu jejich přívrženců nadmíru přínosné a potřebné, protože i v nich leží vysvětlení, proč tak jednali, proč získali na svou stranu tolik lidí i proč se tak či onak v dané době tolik lidí chovalo. Je jen škoda, že nepodrobil stejné analýze i další neméně nebezpečný autoritářský režim, jakým byl nesporně i stalinský komunismus. Proč tomu tak bylo, nevím. Fromm ostatně nebyl v té době jediný, kdo tak učinil. Vždyť i na komunismus bylo možno aplikovat Frommova hlediska o psychologické deviaci jejího nejčelnějšího představitel Stalina i dalších rozhodujících představitelů strany i sovětské moci par excellence. Možná tu sehrála svou úlohu i iluze mnoha tehdejších intelektuálů, že na sovětský komunismus je třeba pohlížet jako na spojence proti nacismu, což byl ovšem hluboký omyl, na který mnoho z nich včetně Fromma nakonec doplatilo.

Zmíněná období Fromm konfrontuje s pohledem na současnou americkou demokracii čtyřicátých let. O jeho snaze o co nejobektivnější pohled svědčí i její kritika. Fromm tu ukazuje, že žádné společenské zřízení nemusí být prosto nesvobody, ani že naplňování svobody samo o sobě ještě nezaručuje. Autoritativní režimy jsou svobodě nebezpečné především proto, že mezi deviantním charakterem jejich tvůrců i většiny přívrženců je od počátku jejich existence průhledná oscilace, ústící až do realizace jejich sadomasochistického a destruktivního charakteru.

Fromm ukazuje, že svobodu jedince neohrožují jen síly zvnějšku, ale i zevnitř. Vidíme, že skutečné svobody se lidé bojí a že z ní utíkají. Do zoufalství nebo do asociálního jednání či jen vyměňují jednu formu nesvobody za jinou. Platnost tohoto Frommova zjištění vidíme i dnes na každém kroku. Tak například Václav Havel mluví ve svém projevu v Salcburku o „strachu, že na své úkoly nebudeme stačit, strachu z vlastní nedostatečnosti, tedy strachu ze sebe samotných“. Podle něho „jsme vězni, kteří uvyklí vězení a propuštění zničího nic na vytouženou svobodu nevědí, jak s ní naložit, a jsou zoufalí, že se musí neustále rozhodovat“.

Poznáváme, že lidé si často nejsou své nesvobody ani plně vědomi a myslí si, že svobodní jsou. Obrovský vliv hromadných sdělovacích prostředků a reklamy bere člověku stále více jeho svobodnou tvář a proměňuje ho v čím dál nesvobodnější objekt svého působení. Anonymita těchto nových „pánů“ vede mnoho lidí k tomu, že si je ani jako své „pány“ neuvědomují a ztráty své individuální svobody si nejsou vědomi. Frommovo pozorování potvrzuje například český ekolog M. Vodrážka, když říká, že technokratický a neekologický přístup, který jsme zdědili po starém režimu, nás odnaučil svobodně myslet a svobodně jednat. Naléhavost Frommových myšlenek potvrzují i někteří umělci. O nepříznivém působení propagandy a snaze po uniformitě

FROMM-Online

hovořil letos na Světovém kongresu *Československo, Evropa a svět* také spisovatel Karel Pecka. Nazval úsilí o zglajchšaltovanou rovnost „snem hrbatých duší“. „Představa o zplanýrování povrchu země, snesení horstev a zasypaní dolin je nejen fantaskní, ale i odpuzující“, říká. „Neméně hrozná je myšlenka uniformity lidí v jednotné podobě robotů. Kdyby přišel šílenec s učením, že šílenství je vlastně optimální stav normality a jednonohý s tím, že kulhavost je nejefektivnějším a nejkrásnějším způsobem pohybu, nemohli by uspět. Avšak teorie rovnosti vždy nalézaly a dojísta i nadále, třebaže jinými formami než dosud, budou nalézat stoupence, a to z důvodu, že rovnost je sen hrbatých duší.“... „V každém případě jsou rovnostářské teorie výrazem horizontálního vidu světa... Vertikální vid uspořádání není omezen jen na poměry společenské, do pojmu svět zahrnuje i vyšší struktury. Vertikální idea je hierarchická, jedince vždy přesahují transcendentní síly, k nimž se lidé různým způsobem v různých údobích vztahují“. Vertikální chápání světa, vycházející ze souladu s přírodními zákony, je realistické. Lidské společenství je diferencované, každý jedinec je osobitý a odlišuje se od druhého. V přírodě neexistuje rovnost nebo stejnost; ani dvě mořské vlny nejsou totožné. Člověk je pak suverénní individualitou a nikoli zaměnitelným příslušníkem rasy nebo třídy.

A tady jsme už u prvního otazníku. Svoboda, jak ji chápe Fromm, je totiž místy velice vágní. Vymezena primárně psychologicky a sociologicky, prostrádá potřebný náboj etický, náboženský, filosofický, chybí jí skloubení s ostatními hodnotami, musí totiž už ve Frommově pojetí samotném být svobodou k něčemu, nemůže stát vypreparovaná, „an sich“. Frommův argument obecného konsensu je často příliš neurčitý a i když je to jistě přímo pravým opakem autorových záměrů, má v sobě právě svou neurčitost a více méně přiznanou-nepřiznanou relativitou nebezpečí svého opaku – nemožnosti svobodně a demokraticky ke konsensu dojít. A tu opět sklouzává Fromm občas k řešení už v současnosti buď překonaným nebo iluzorním – jako například k demokratickému socialismu a plánovanému hospodářství. Je to stejná utopie jako byla praxe jeho přímé demokracie v knize *Mít nebo být?* Nebezpečí bezbřehosti individuální svobody, kdy by realizace svobody jednoho mohla ohrožovat nebo dokonce vylučovat svobodu druhého, přebíjí Fromm psychologizujícím optimismem, operujícím s jakýmsi neurčitým vnitřně svobodným jedincem bez bázně a hany. Ve vzduchu ovšem visí ono potřebné začlenění svobody individua do vertikální hierarchie hodnot. Je například těžké stanovit normu normalnosti „jednáním v souladu s tím, co je pro jedince potřebné z praktického hlediska a co jeho činnost uspokojuje i psychologicky“. Kolik je – i normálních – jedinců, tolik je i potřeb, které se mohou a budou lišit a nemusí být totožné ani podobné. Jaká praktická hlediska jsou normální? Vždyť víme, že i normálního jedince často psychologicky uspokojují ty nejruznější činnosti. Odmítá-li autor jako potenciálního „tyrana“ v jistých případech i institut svědomí, ocitá se na nebezpečné půdě sociálně nesladitelné relativity a morální polyvalence, jdoucí až k anarchii, i když to důrazně popírá. Frommova velikost spočívá v odhalení psychologické spoluúčasti na problému svobody, stává se však nejistým v praktické aplikaci pro utopičnost domyšlení svých objevů v jejich možné realizaci.

Jiným sporným problémem je výchova. Ani výchova k nejpřijemnější možné svobodě každého jednotlivce se nemůže obejít bez jistého formování a „omezování“ dítěte právě v nejtěplejším věku. A to i za cenu, že může někdy vést i k případným deformacím. Nechat dítě právě v jeho prvních měsících a letech, kdy se kladou základy jeho charakteru, etických norem a sociability, spontánně se vyvíjet, vede nezřídka právě k tomu, co můžeme vidět na některých amerických školách, kde programové laissez faire, laissez passez ústí v nechtěném rozvíjení sadomasochistických a destruktivních sklonnů, protože deviace se nevyvíjejí jen jako alternativa svobodného projevu.

Je tedy vidět, že kniha, kterou jste právě dočetli, je nejen plná nových plodných myšlenek, ale i otazníků. Správně pochopena a domyšlena je však současnému čtenáři velkým pomocníkem především při vlastním sebeuvědomování. Nastavuje nám zrcadlo, abychom viděli, jací opravdu jsme, a ne, jakými se chceme zdát být svému okolí a nakonec někdy i sami sobě. Napadají mě maně slova jednoho aforismu, že „největší lži je obelhávat sám sebe“. Toto sebeobelhávání zažil na sobě snad každý z nás. Ovšem snaha připodobnit se nějakému vzoru, modelu, jací bychom měli, a tedy i chceme být, je člověku stejně tak vrozená, daná a potřebná jako svoboda. Nesmí však být útekem od..., ale směřováním k... Před tímto přirozeným směřováním k ideálu a usilováním o svoji proměnu v něj, by měl každý člověk vědět, jaký skutečně je, a ne, jaký se chce ještě vnitřně neproměněn svému okolí a konečně někdy i sám sobě jen zdát. V tomhle jsou psychologické poznatky Frommovy práce nedocenitelné. Co největší svoboda spočívá jistě v rozvoji co největšího množství pozitivních hodnot ovšem v souladu nejen s vnitřní svobodou jednotlivce, ale i v souladu s potřebami a cíli o svobodu usilující společnosti.

Snad největším přínosem Frommovy knihy je objev a propracování psychologické podmíněnosti svobody, jejího ohrožení a strachu z ní i útěku před ní. V tom je Frommova největší síla. Kde však opouští dokonale zmapované hájemství psychologie, dostává se občas na tenký led a hrozí mu, že se probodí právě tam, před čím nás jinde varuje, do mlhavého relativismu, který rozhodně tou plnou pozitivní svobodou není.

Svoboda každého z nás je opravdu jednou z největších hodnot, jež máme. Je i předpokladem k našemu nejpřijemnějšímu rozvoji. Patří bezesporu k našim nezvratitelným právům. Na cestě k ní nám však stále ještě mnoho chybí. Člověk je opravdu jedinou stvořenou bytostí na Zemi se svobodnou vůlí. A tak se stává, že často znovu a znovu jen mylně vyměňuje jho jedné nesvobody za druhé v domněnku, že čím je toto jho neviditelnější a anonymnější, tím je on sám svobodnější. Jenže skutečná svoboda je někde jinde. Nemůže nikdy stát mimo rozlišování dobrého a zlého. Přestala by být sama sebou a člověk by si nasadil jen neznatelnější, ve svých důsledcích však ještě zhoubnější jho.

V tom, co nám o našem hledání a naplňování svobody z psychologického hlediska řekla nového, vidím největší pozitivní vklad knihy, kterou jste si přečetli a ke které je dobré se při zamýšlení nad sebou znovu a znovu vracet.

Zdeněk Janík